

Izvorni znanstveni rad
UDK 75(497.5 Dubrovnik)“18/19“
Primljeno: 10.4.2013.

PRILOG POZNAVANJU PRVIH DUBROVAČKIH SLIKARICA

VINICIJE B. LUPIS I SANJA ŽAJA VRBICA

SAŽETAK: Povijest moderne umjetnosti u Dubrovniku započinje pojavom Vlaha Bukovca u zadnjoj četvrtini 19. stoljeća. Njegovim djelovanjem, a zatim i Mata Celestina Medovića, oživio je zamrli likovni život u Dubrovniku, koji je tada ekonomski ojačao. Paralelno uz ta dva najistaknutija hrvatska slikara svoga vremena, u njihovoj sjeni pojavljuju se i prve dubrovačke slikarice, sukladno onodobnim okolnostima djevojačkog građanskog odgoja. Pet slikarica, Dome Suhor (1854-1940), Flora Jakšić (1856-1943) i Jelka Bizzarro (1867-1927), zatim Mercedes (Tereza) Ercegović (1881-1951) i njena sestra Zenaida Bandur (1885-1946) bile su aktivne na prijelazu 19. u 20. stoljeće i u prvim desetljećima 20. stoljeća. Dosad su obrađivani opus Zenaide Bandur i društvena uloga Flore Jakšić, no ostale nisu bile u fokusu istraživanja, iako je njihov rad vrijedan dokument svoga vremena.

Ključne riječi: slikarice, Dubrovnik, Dome Suhor, Flora Jakšić, Jelka Bizzarro, Mercedes (Tereza) Ercegović, Zenaida Bandur

Keywords: women painters, Dubrovnik, Dome Suhor, Flora Jakšić, Jelka Bizzarro, Mercedes (Tereza) Ercegović, Zenaida Bandur

Povijest moderne umjetnosti u Dubrovniku započinje pojavom Vlaha Bukovca. Njegov uspjeh ponovo je dubrovačku sredinu senzibilizirao za domaće slikare i pokrenuo umjetnički život u Gradu. Bukovčevo predstavljanje 1877. godine

---

Vinicije B. Lupis, viši znanstveni suradnik u Područnom centru Dubrovnik Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar. Adresa: Od Kaštela 11, 20 000 Dubrovnik. E-mail: vinicije.lupis@pilar.hr

Sanja Žaja Vrbica, docentica na Odjelu za umjetnost i restauraciju Sveučilišta u Dubrovniku. Adresa: Branitelja Dubrovnika 41, 20 000 Dubrovnik. E-mail: sanja.vrbica@unidu.hr

---

dubrovačkoj javnosti slikom *Sultanija* u izlogu ljekarne Šarić bilo je ishodišna točka njegove umjetničke karijere, ali i poticaj za stvaranje i izlazak u javnost drugim dubrovačkim slikarima. Njegova međunarodna afirmacija pokrenula je niz napisa o likovnoj umjetnosti u lokalnim publikacijama, inicirajući i pojavu prvih likovnih kritika te izložbenih aktivnosti, evidentiranih u lokalnom tisku. Te skromne izložbe često su i jedina svjedočanstva o mnogim dubrovačkim slikarima. Prve pojave moderne umjetnosti u Hrvatskoj i Dubrovniku često su bile predmet raznih studija, no neki aspekti razvoja do danas su ostali nerasvijetljeni.

Pored slikara rođenih početkom druge polovine 19. stoljeća: Vlaha Bukovca (1855-1922), Mata Celestina Medovića (1857-1920) i nešto mlađeg Marka Murata (1864-1944), u Dubrovniku je krajem 19. stoljeća aktivno djelovalo i nekoliko slikarica, njihovih vršnjakinja. Aktivnosti tih slikarica zapažaju tek lokalni novinari, prateći ih pokojim kraćim člankom potaknutim izložbom u izlogu trgovine ili skupnom prezentacijom. Pet slikarica, Dome Suhor (1854-1940), Flora Jakšić (1856-1943) i Jelka Bizzarro (1867-1927), zatim Mercedes (Tereza) Ercegović (1881-1951) i njena sestra Zenaida Bandur (1885-1946) bile su aktivne na prijelazu 19. u 20. stoljeće i u prvim desetljećima 20. stoljeća. Manje su poznate stručnoj javnosti, a podaci o njihovim opusima skriveni su uglavnom u obiteljskim ostavštinama.

Pored navedenih slikarica, u širem dubrovačkom okruženju nalaze se djela još tri slikarice koje su bile aktivne u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća. To su: Antoinetta Brandeis, češka slikarica s venecijanskom adresom, čija se oltarna pala nalazi u crkvi Sv. Vida u Blatu na Korčuli,¹ Venture Kunić, Čileanka udata za Pelješčanina, autorica sakralne kompozicije donirane za prodaju u korist dubrovačkog Domorodnog muzeja i oltarne pale u crkvi Sv. Kuzme i Damjana u Donjoj Vručici,² i Ida Verone, pjesnikinja i slikarica rođena u Rumunjskoj, a obrazovana u Francuskoj, s djelima sačuvanima u župnoj crkvi u Prčnju, gdje je živjela.³

Pojedine slikarice iz skupine dubrovačkih autorica bile su u fokusu ranijih istraživanja, no neke od njih potpuno su nepoznate. Postoji nekoliko članaka o Zenaidi Bandur,⁴ poznato je društveno djelovanje Flore Jakšić, njihove se slike nalaze u fondusima hrvatskih institucija, spominju se u katalozima značajnijih

---

¹ Vinicije B. Lupis, »O sakralnoj baštini Blata XIX. i XX. stoljeća.« *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 41 (2005/2007): 461-466.

² Vinicije B. Lupis, »O kulturnim vezama Dubrovnika i njegove šire okolice s hispanoameričkim svijetom.« *Peristil* 50 (2007): 257.

³ Niko Luković, *Prčanj*. Kotor: Pomorski muzej Crne Gore, 2010: 131-133.

⁴ Vinicije Lupis, »U spomen zaboravljene 110. godišnjice rođenja malostonske slikarice Zenaide Bandur.« *Dubrovački horizonti* 35 (1995): 91-96.

izložaba (*Prva dalmatinska umjetnička izložba*), no za neke od njih nemamo ni najosnovnijih podataka, nisu poznati katalogi njihovih djela, ali ni sudbine. Pojedini opusi, poput opusa Zenaide Bandur, bolje su istraženi, dok za Jelku Bizzarro nemamo gotovo nikakvih podataka. Opusi Dome Suhor i Mercedes (redovničkog imena Tereza) Ercegović također su potpuno nepoznati, a jedini orijentiri su nam članci iz onodobnih tiskovina te katalogi rijetkih izložaba na kojima su sudjelovale. Iz tih izvora moguće je detektirati obrise te skupine slikarica, kojima su sudbine odredile i slikarske opuse. Mercedes Ercegović se zaređuje i ulazi u Samostan službenica milosrđa, postaje časna sestra Tereza, te ne dijeli sudbinu ostalih pripadnica tog malog kruga. Zenaida Bandur odlazi u Zagreb, no kontinuirano se vraća u Dubrovnik i Ston, gdje prezentira svoje radove i nadahnjuje se dubrovačkim motivima. Tri slikarice starije generacije čitav život provode u Dubrovniku, djelujući samozatajno, daleko od pogleda javnosti, izlažući tek povremeno na skupnim izložbama u Ženskoj zadruzi.

Pored istog ishodišta, pripadnosti istoj generaciji i istome spolu, prve tri slikarice vezuje i slična formativna sudbina: kao žene nisu imale mogućnost školovanja na akademijama, jer se ta praksa mijenja tek početkom 20. stoljeća. Tako su se sve nesustavno i sporadično obrazovale primajući pouku afirmiranih i akademski obrazovanih slikara-sugrađana. Međutim, neosporan talent nekih i prisutnost u krugu najranijih modernih umjetnika Dubrovnika, uz sudjelovanje na značajnim gradskim i regionalnim likovnim manifestacijama, svakako zaslužuje našu pažnju i potrebu da se otkriju glavna uporišta njihovih opusa.

***

Domenika (Dome) Suhor, (2.4.1854, Dubrovnik - 28.3.1940, Dubrovnik),⁵ najstarija u grupi slikarica, najčešće je zastupljena u dubrovačkim publikacijama. Pripadnica je pelješke obitelji Suhor porijeklom iz sela Gornja Nakovana, čiji se predak Vicko Lukin 1728. preselio u Orašac, da bi se potomci potom 1835. godine preselili na Pile u Dubrovniku.⁶

Dome Suhor nije pohađala Učiteljsku školu, ali je u Ženskoj osnovnoj školi očitost stekla temelje iz crtanja, a kasnijim pohađanjem privatnih satova crtanja razvila se u kvalitetnu slikaricu. Valja dodati da je kulturnom krugu bliskom dubrovačkoj Učiteljskoj školi i njezinu nastavnom kadru, gdje su se davali

⁵ *Kotarski sud Dubrovnik*, O. 135/40, Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD).

⁶ Nenad Vekarić, *Pelješki rodovi (L-Ž)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1996: 260.

satovi risanja i likovna pouka, pripadao i Mirko Jurkić (1866-1965), brat blizanac slikara Gabrijela Jurkića, koji je često boravio i slikao u Dubrovniku i okolici.⁷ Istom kulturnom krugu pripadao je i fra Kosto Selak, prijatelj Mirkova brata Gabrijela, skladatelj i dugogodišnji župnik u Janjini.⁸

Godine 1896. nepotpisani je novinar⁹ napisao u *Crvenoj Hrvatskoj* duži članak o samozatajnoj slikarici, navodeći i njene mentore - Vlaha Bukovca, Mata Celestina Medovića i Marka Murata. Nadalje, saznajemo da je njen atelijer u stanu na Pilama posjetio i "jedan akademski bečki slikar," te je za slikaričin rad rekao: "Vidi se genij!" Autor članka također iznimno povoljno ocjenjuje viđeno: "I zbilja svak ko ljubi slikarstvo, ostane ugodno začuđen, kad vidi zbirku krasnijeh i raznovrsnijeh radnja ove naše vrijedne slikarice.", donoseći i dragocjeni osvrt na sadržaj atelijera. Navodi portrete djevojčica rađenih uljem na platnu, studije ženske glave, portret slikaričina oca izveden po fotografiji, studije mrtve prirode i lubanje i djelo na štafelaju - portret dr. Pulića rađen po fotografiji. Na kraju članka obavještava građane da mogu naručiti portrete ili religiozna djela kod slikarice. Dvije godine kasnije, *Dubrovnik* donosi obavijest o jednom portretu, djelu Dome Suhor izloženu u izlogu trgovine Stjepana Bravačića.¹⁰ Izlaganje u izlozima trgovina na Stradunu bio je uobičajeni način predstavljanja afirmiranih i manje poznatih slikara, jer Dubrovnik u to vrijeme nije imao specijalizirane izložbene prostore. Osim izloga dućana S. Bravačića i M. Mitrovića, te ljekarne Šarić, slikarima su preostajali Čitaonica, općinska kavana i dvorana.¹¹ Nekoliko godina kasnije, slikarica je prisutna i na *Prvoj dalmatinskoj umjetničkoj izložbi*, a nakon toga postaje članicom društva *Medulić*.¹²

⁷ Mirko Jurkić je 1928. objavio pripovijetku *Dubrovačka legenda 846*, čiju je naslovnicu ilustrirao njegov brat Gabrijel, zajedno s nizom pripovijetki objavljenih u istoj zbirci. Nastala je tijekom rada u Ženskoj preparandiji u Dubrovniku od 1919. do 1931. Vidi: Sanda Lucija Udier, »Jurkić, Mirko«, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6, ur. Trpimir Macan. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005: 644-645.

⁸ Vinicije B. Lupis, »Don Kosto Selak - skladatelj i duhovnik.« *Dubrovnik* 21/4 (2010): 167-175. Slikar Gabrijel Jurkić inače je naslikao sliku Sv. Lucije za župnu crkvu u Janjini, a za Kostu Selaka cijeli niz slika, među kojima je uspjeli portret samog skladatelja. Valja isto tako istaknuti sliku Gospe od Janjine, smještene u krajobraz kako štiti mjesto, nalik prikazu Gospe od Snijega u Cavtatu Vlaha Bukovca, čiju je kopiju naslikao Ivo Skatolini. Ona se danas čuva u Biskupskom sjemeništu u Dubrovniku.

⁹ »Slikarica Dubrovkinja.« *Crvena Hrvatska* 6/38 (1896): 2-3.

¹⁰ »Slikarstvo.« *Dubrovnik* 7/39 (1898): 4.

¹¹ Sanja Žaja Vrbica, *Likovna kritika i izložbe u Dubrovniku 1876.-1978*. Zagreb-Dubrovnik: Sveučilište u Zagrebu - Centar za postdiplomske studije u Dubrovniku, magistarski rad, 1999: 17.

¹² Sandi Bulimbašić, »Prilog poznavanju povijesti Društva hrvatskih umjetnika "Medulić" 1908.-1919.« *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33 (2009): 251.

Slika 1. Dome Suhor, *Portret djevojke*
(oko 1890, Dominikanski samostan Dubrovnik, fotografija: Darko Vrbica)

Ne privlači znatniju pažnju kritičara, pa Marko Car, završavajući svoj osvrt o slikarstvu na izložbi, pri samom kraju navodi: "...pune obećanja radove Amelije Knežević-Bogdanović, g.gje. Dome Suhor i g.gje. Flore Jakšić."¹³

Sljedeći put izlaže tek nakon Prvog svjetskog rata 1920, na izložbi Narodne ženske zadruge, održane u svibnju u općinskoj vijećnici.¹⁴ Tu su se okupile slikarice Flora Jakšić, Zenaida Bandur i Jelena Bizzarro, te kolekcionarke folklorne baštine s izloženim narodnim vezom, povijesnim i novonastalim.

¹³ Marko Car, »Sa umjetničke izložbe u Spljetu (Utisci jednog lajika).« *Dubrovnik* 17/52 (1908): 4.

¹⁴ »Umjetnička izložba.« *Narodna svijest* 2/21 (1920): 3.

Slikarice su se opredijelile za zajedničko izlaganje u toj kombinaciji očito pomirene sa svojim mjestom u likovnom životu grada i države, sklanjajući se u zavjetrinu lokalne manifestacije dominantnog ženskog predznaka, jer su se tada već previše udaljile od suvremenih ekspresionističkih kretanja i eksperimenata s početka stoljeća. Dome Suhor predstavlja se s jedanaest portreta, od kojih autor članka kvalitetom izdvaja "Pastel Mali i Studija - Starica", a prema navedenim izvorima čini se da su portreti bili njena najčešća tema.

Narod također donosi osvrt na izložbu, pohvaljujući nastojanja Zadruga, a ocjenjujući slike općenito diletantizmom. Hvali kopije Jelke Bizzarro i uspjele portrete Dome Suhor, dok za radove Flore Jakšić navodi da su poznati od ranije, a mrtve prirode Zenaide Bandur smatra uspjelima, kritizirajući kolorit pejzaža.¹⁵

Sljedeće 1921. godine Stipan Banović posjećuje Domu Suhor u atelijeru u Gružu i donosi nam detaljan izvještaj o viđenome, posvećujući i pjesmu njenu samozatajnome radu. Nakon toga piše i tri pjesme o slikama Flore Jakšić, potpisane istim datumom.¹⁶ Stipan Banović nam otkriva autoričine tematske preokupacije: to su portreti i dubrovački pejzaži, od kojih je jedan posebno istaknuo i slavni češki secesijski slikar Alfons Mucha kada je posjetio atelijer. Nakon toga izostaju slikaričine javne prezentacije, nema članaka o njenu djelovanju do nekrologa iz 1940. U nekoliko rečenica što sažimaju slikaričin rad i percepciju njena stvaralaštva u Dubrovniku stiže obavijest Dubrovčanima o njenoj smrti: "Prošlih dana preminula je u Lapadu u svom domu poznata stara samouka dubrovačka slikarica g.đica Dome Suhor. Sa njom odlazi u grob jedna plemenita stara dubrovačka gospođa, koja je uvijek bila neobična ljubiteljica Dubrovnika i njegovih starina. Njene slike je gledao čak i pok. Bukovac pak je u nekoliko navrata izjavio da je spreman bez ikakove bojazni da potpiše slike Dome Suhor kao svoje."¹⁷

Danas nam je dostupan mali broj slika koje možemo pouzdano pripisati Domi Suhor, a najčešće se radi o portretima, uz rjeđe zastupljene sakralne kompozicije. Jedan od uspješnijih slikaričinih portreta čuva se u fundusu Pomorskog muzeja u Dubrovniku i dio je stalnog postava, a radi se o prikazu Federika Glavića nastalome oko 1920. Iz njega možemo pokušati uočiti slikaričine uzore i metode. Vidljivi

¹⁵ »Umjetnička izložba Narodne Ženske Zadruga.« *Narod* 2/21 (1920): 3.

¹⁶ Stipan Banović, »Slikarica Dome Suhor u Gružu.« *Narodna svijest* 3/40 (1921): 2. Članak je objavljen i ranije, vidi: S. Žaja Vrbica, *Likovna kritika i izložbe u Dubrovniku 1876.-1978*: 44; Antun Karaman, *Kolorizam dubrovačkog slikarskog kruga*. Zagreb: Art studio Azinović, 2007: 35; Đivo Bašić, »Zaboravljena dubrovačka slikarica Domenika (Dome) Suhor (1854.-1940).« Dostupno na: http://www.dubrovnikportal.com/novost_opsirnije.php?id=41453 (konzultirano siječanj 2013).

¹⁷ »Smrt stare dubrovačke slikarice.« *Dubrava* 8/92 (1940): 4.

Slika 2. Dome Suhor, *Portret Federika Glavića*
(oko 1920, Pomorski muzej, Dubrovnik, fotografija: Darko Vrbica)

potezi rasvijetljene neutralizirane pozadine i impostacija figure ukazuju na Bukovčevu portretnu proceduru. Bukovčev je i način komponiranja sjedeće figure unutar kadra, zahvaćene do koljena. Međutim, premda se radi o amaterskoj slikarici, što je vidljivo na pojedinim detaljima portreta (npr. nespretna skraćanja, položaj i izvedba ruku, smještaj figure unutar kadra), slikarica uspijeva iznijeti i psihološki portret svoga modela, uspješnog brodovlasnika Federika Glavića, te ilustrira svoj talent koji zbog nedostatka adekvatnog školovanja nije mogao biti u potpunosti realiziran.

Dome Suhor naslikala, je poput Gabrijela Jurkića, religiozno djelo Sv. Lucije (nastalo navjerojatnije u prvom desetljeću 20. stoljeća; u dubrovačkoj privatnoj zbirci), kao mlade djevojke s mučeničkom palmom u rukama i pladnjem s ikonografskim atributom. Svjetlom kolorističkom gamom slikarica Suhor predstavlja mladoliku sveticu, uz pomalo otežalu dinamiku. Lik uvjerljiva fizionomijskog prikaza posjeduje portretne karakteristike, što ukazuje da je nastao po živome modelu. No, figura iznova otkriva i amaterski rukopis u tretmanu ruku, njihovu položaju u odnosu na atribute i skraćjenja u perspektivi.

Znamo da je slikarica bila dobra prijateljica s Florom Jakšić, što najbolje ilustrira tekst Florine oporuke koja je sastavljena 17. lipnja 1931. godine.¹⁸ Slikarica svoje nekretnine oporučno ostavlja umjetnicima za izlaganje i boravak, no tek nakon smrti Dome Suhor: "Nadživi li mene moja prijateljica Dome Suhor, slikarica, onda njoj ostavljam pravo da stanuje u Domu, dok je živa, besplatno, služeći se atelijeom za svoje radove, a ostavljajući ga u ostalom, kao i veliku dvoranu na prizemlju za svrhe određene u ovoj mojoj oporuci... Molim moju prijateljicu Domu Suhor da ona bude prva čuvarica moga doma i da za to ima u Domu besplatan stan, kao što molim i Upravu zaklade i nadzornu vlast, da joj u tome pripomognu." Iz oporuke Flore Jakšić doznajemo za još jedan rad Dome Suhor, portret Flore Jakšić, koji je trebao ostati na zidovima velike dvorane u prizemlju uz portret Flore Gabrijela Jurkića i nekoliko pejzaža starog Lapada.

Jedan od bliskih prijatelja Flore Jakšić bio je i dubrovački slikar Marko Rašica, a njen je dom dugo godina bio mjesto okupljanja dubrovačkih ljubitelja umjetnosti i slikara, akademski obrazovanih i amatera, zatim osoba iz crkvenih krugova. Svojom oporukom slikarica je željela ostaviti dom i budućim slikarima i ljubiteljima umjetnosti.¹⁹

Sama oporuka izazvala je niz nedoumica kod nasljednika i puno neugodnosti već ostarjelom slikaru Marku Rašici, koji je u nemogućnosti realizacije svog oporučnog prava živio u unajmljenoj kućici na Koločepu, daleko od liječnika i svih društvenih događaja i do kraja života nije uspio preseliti u Florin dom, premda je poduzeo brojne korake da realizira svoje pravo.

***

Flora Jakšić, rođena Marinović (12.1.1856, Dubrovnik - 11.5.1943, Dubrovnik) danas je poznatija po svojim društvenim aktivnostima, dok je njen slikarski opus

---

¹⁸ *Kotarski sud Dubrovnik*, O. 77/48.

¹⁹ Ivan Viđen, »Flora Jakšić, dubrovačka umjetnica i dobrotvorka.« *Dubrovački vjesnik* 2969 (2007): 64.

uglavnom ostao manje poznat. Ljubiteljica umjetnosti za života se družila sa slikarima, piscima, crkvenim velikodostojnicima, a htjela je da njezin dom i nakon njene smrti bude utočište umjetnicima, pa je 1931. sastavila oporuku konkretizirajući svoje želje. Djela su joj uglavnom sačuvana u privatnim zbirkama, premda se nalaze i u fundusima nekih naših muzeja (Umjetnička galerija Dubrovnik). Po godinama je vršnjakinja Dome Suhor i Vlaha Bukovca, koji ju je i uveo u svijet slikarstva. U svojim *Uspomenama na mog oca Vlaha Bukovca*²⁰ Ivanka Bukovac ilustrira prijateljstvo Flore Jakšić s njezinom obitelji te navodi Bukovčev poticaj Flori da počne slikati, nakon što je uočio njen smisao za kolorit pri izvedbi vezenih radova. Nažalost, ona ne datira taj događaj.

Slikarstvu ju je podučavao i Marko Rašica, Florin prijatelj tijekom čitavog života, što se vidi iz njihove korespondencije. O upoznavanju i druženju s Florom Jakšić Marko Rašica je napisao dva prozna djela. Iz njih saznajemo dragocjene detalje o Lapadu s početka 20. stoljeća, o Florinu nesretnom životu u mladosti, ljubavi prema slikarstvu te slikarskim poukama. Rašica i Flora Jakšić vjerojatno su se upoznali 1905,²¹ na plaži lapadske uvale gdje je Rašica odlazio slikati u blizini Florine kuće. Rad na štafelaju odmah je pobudio Florino zanimanje, naročito Rašičin poentilistički način slikanja. Time je započelo njihovo druženje.²²

²⁰ Ivanka Bukovac prisjećala se posjeta Flori Jakšić: “Ponovo smo se susreli sa gđjom Florom Jakšić, koja nam je bila odana prijateljica i svih nas iskreno voljela. Jednog je dana otac vidio kako lijepo kombinira boje kad veze. Reče joj tad, zašto ne bi pokušala nešto sa bojama i kistom umjesto s iglicom. ‘Ja ću Vam pomoći svojim savjetom’. Od tada je počela slikati. Što je to za nju značilo, usamljenu postariju udovicu, uputiti u umjetnost i dat joj smisao za život, svak može da shvati. Ona je bila tako harna mom ocu za savjete da čim bi čula da smo doputovali, odmah bi došla da se s nama sastane. Tako smo i te 1920. godine bili oko nedjelju dana gosti u njenoj lijepoj vili tu na Lapadu.” Vidi: Ivanka Bukovac, *Uspomene na mog oca Vlaha Bukovca* (rukopis, Galerija Bukovac, Cavtat): 43.

²¹ U svojim djelima o Flori Jakšić Marko Rašica napisao je da su se upoznali 1903. i da je tada izlagao na izložbi bečkog udruženja Hagenbund, što nije točno. Uvidom u kataloge Hagenbunda utvrđeno je da Rašica nije izlagao ni na jednoj od četiri izložbe Hagenbunda održane u Beču 1903. godine, te da se najvjerojatnije radi o 1905. godini. U prilog tome govori i Rašičin divizionistički potez, koji spominje u susretu s Florom, a karakterističan je za Rašičin rukopis nakon odlaska u Beč na Akademiju u listopadu 1903. Vidi: Sanja Žaja Vrbica, *Marko Rašica*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, doktorski rad, 2011: 53.

²² Marko Rašica, »Gospođa Flore iz Vale od Lapada. Povijest promašenog života jedne nesretne žene.« *Dubrovnik* 23/2 (2012): 9. Gospodin Trpimir Macan pronašao je u ostavštini svoga oca Tomislava dvije bilježnice s proznim djelima Marka Rašice, *Gospođa Flore iz Vale od Lapada*. *Povijest promašenog života jedne nesretne žene i Flore. Drama u tri čina iz lapadskog života u Dubrovniku*. U *Gospođi Flori* Rašica opisuje svoj prvi susret s Florom i njen život, dajući i zanimljiv opis krajolika lapadske uvale, tada nenapućene tihe uvale koja je bila često odredište slikara. Gospodin Macan ljubazno je te materijale još ranije dao na uvid suautorici rada i na taj način pomogao rasvijetliti niz detalja iz Rašičine biografije.

I Rašica također zamjećuje Florin vezeni pano s cvijećem, te joj sugerira da se okuša kistom i bojama.²³ Objašnjava joj osnove postimpresionističke tehnike, kombiniranja različitih boja nanesenih točkicama, što ju je posebno zainteresiralo. Međutim, Rašica nije bio pretjerano zadovoljan rezultatima do kojih je Flora dolazila, jer nije puno pažnje posvećivala crtežu, dok ju je boja potpuno opčinjavala i u potpunosti zadovoljavala njene slikarske zahtjeve.²⁴

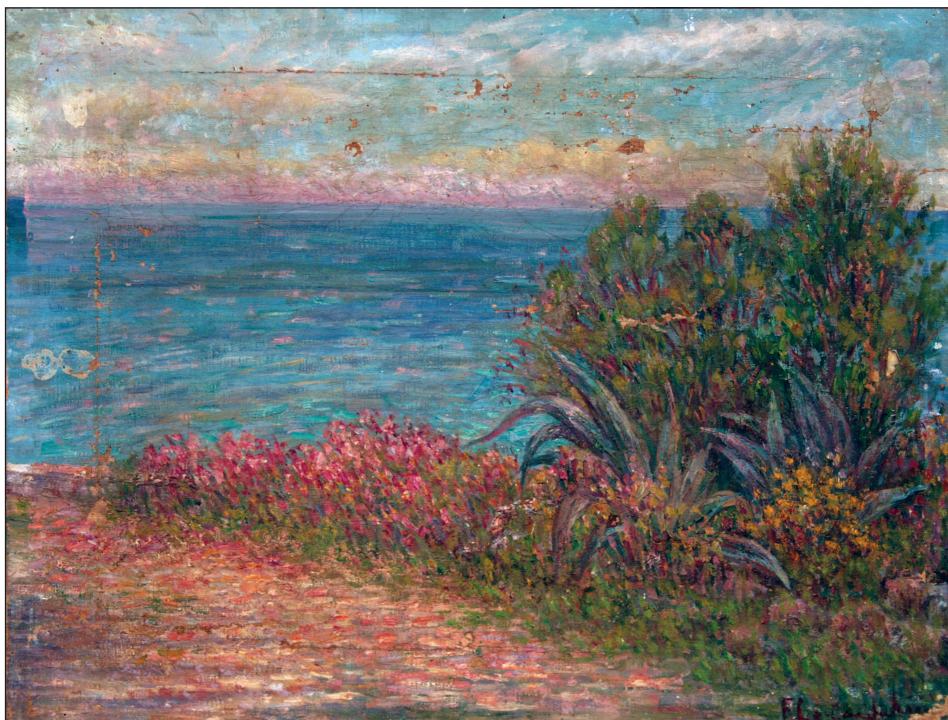
Svakako, Flora Jakšić počinje slikati tek nakon smrti svoga muža 1887. godine, u četvrtom životnom desetljeću, postavši udovicom bez djece, nalazeći u slikarstvu utočište od životnih nedaća. Njeni su mentori Bukovac i Rašica, a Rašica je potiče da izloži svoje slike na Prvoj dalmatinskoj umjetničkoj izložbi, što je, čini se, i njeno prvo predstavljanje javnosti. Poput ostalih izlagača na izložbi postala je članicom društva *Medulić*. Slijedile su izložbe u Ljubljani 1909. i Zagrebu 1910.²⁵ Ljubljanski likovni kritičar Levstik nepovoljno je ocijenio njene radove na izložbi, naročito dalmatinske pejzaže kojih je i najviše izloženo, zamjerajući joj "...žensku osrednjost i neizvornost."²⁶ Očito, na izložbama društva *Medulić* nije izlagala djela s temama "vidovdanskog" programa poput najistaknutijih

²³ "Pa kad umijete cvijeće po prirodi vesti, jamačno bi ga znali i naslikati... Jeste li pokušali koji put? Dobavila sam boje i počela nešto brčkati, hrizanteme... Nijesam [znala] ni kako se počinje ni kako svršava; ni kako se miješaju boje ni kako nastaju tonovi. Jedna neizmjerena želja za slikanjem pograbila bi me, te bi se kô opsjednuta tom strašću bacala na posao, a da me naime nikada u tome poslu nitko nije poučavao... Samo da mi je pengat i pengat, sve bi prezrela - i objed i večeru i sve, što je okolo mene, tako me je ta želja živo pritiskala i opsjedala, a ja sam bila presretna da mogu zaboraviti sve što je grubo." Vidi: M. Rašica, »Gospođa Flore iz Vale od Lapada«: 13.

²⁴ "Izgedalo mi je kao da je njezina neutaživa i histerična strast za slikanjem takovo jedno utočište koje je rješava one tegobe, što je sapinje, te u bojama nalazi smirenje. Boja je fascinira, ona je voli do zanešenosti i utuli se u nju. To joj fanatičnom pomamom diktira osjećaj. Ali smisla za ideju, za cjelinu uopće, za crtanje žalibog nema. Ona se ne će tim ni baviti. Rasipnički se rasprčka i razmetne bojom po platnu zanešena detaljem, ona bi detalje sve od reda, one najbliže, kao i one najdalje obrađivala jednakom mjerom, brižljivošću i pedanterijom, bez obzira na tonsku vrijednost, za zračnu perspektivu i cjelinu, čime bi stvar upropastila. Uzalud joj se u tom pogledu savjetovalo, uzalud se je upućivalo, uzalud joj se decenije našega savjetovanja dokazivalo, kako mora cjelinu istaknuti, a detalje podrediti, ona je doduše tome ozbiljno i strogo povlađivala - i opet vršila svoju! Kad bi kadgod pustila maha osjećaju i raspoloženju, znala bi svježinom skice iznenaditi: 'Ovo vam je najljepše, što ste ikada do sada izradili, ali, za Boga, više ne dirajte u to, molim Vas, pustite tako, kako jest, obećajte mi!' Ona bi obećala i 'htijući - tobože - sliku dovršiti' iskvarila bi, upropastila stvar! Znala je ona da takovo njezino djelovanje nije ispravno, ali 'ona sluša glas svog srca' jer 'kadgod sam se oglušila glasu srca kruto sam se pokajala, uplivi su me upropastili.'" Vidi: M. Rašica, »Gospođa Flore iz Vale od Lapada«: 19-20.

²⁵ Na izložbi "Nejunačkom vremenu uprkos" izložila je jedan rad, *K domu*.

²⁶ Vladimir Levstik, »II. umetniška razstava v paviljonu R. Jakopiča: Hrvatsko umetniško društvo "Medulić"«. *Ljubljanski zvon* 29/12 (1909): 760.

Slika 3. Flora Jakšić, *Primorski pejzaž*
(oko 1910, Umjetnička galerija Dubrovnik, fotografija: Tomislav Turković)

članova Društva, motiviranih specifičnim nacionalnim obilježjima, već pejzaže. Potom je u Beogradu 1912. izlagala na 4. jugoslavenskoj umjetničkoj izložbi²⁷ i zatim u Dubrovniku 1920. na izložbi Narodne ženske zadruge. Tu je izložila 14 kompozicija, među kojima pisac članka ističe *Jesen*, *Proljeće* i *Zapad sunca*.²⁸ Međutim, priređivala je svoje izložbe i u vlastitu domu u Lapadu, jer je pasionirano ulagala u slikarski materijal, boje i platno, a upornim radom naslikala dovoljno slika za samostalnu izložbu.²⁹ Nadalje, izložila je svoja djela i na 11. izložbi Kluba likovnih umjetnica održanoj u Osijeku 1940. godine.³⁰

Čini se da su pejzaži glavna slikaričina tematska preokupacija, jer su sačuvani uglavnom dubrovački krajolici, lapadska uvala, motivi uhvaćeni s terase Florina

²⁷ Kartoteka likovnih umjetnika, Flora Jakšić. Zagreb, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU.

²⁸ »Umjetnička izložba.«: 3.

²⁹ M. Rašica, »Gospođa Flore iz Vale od Lapada«: 33.

³⁰ Kartoteka likovnih umjetnika, Flora Jakšić.

doma ili obližnje plaže, autohtona vegetacija. Radila je i religiozne kompozicije (*Sv. Vlaho*), no s puno manje uspjeha, te marine i portrete (*Portret Marina Eduarda Bone*).³¹ Kad pregledamo Florine radove, i danas kao utemeljena ostaje Rašičina ocjena. Doista, općem dojmu smeta nesiguran potez i crtež, no senzibilitet za kolorit ne može joj se poreći. Također, stilski se nadovezuje na plenerizam svojih mentora Bukovca i Rašice, ostajući anakrono unutar okvira plenerizma, no bez pravog doživljaja i elaboracije svjetlosti, te oslobađanja kolorita.

Slikarici je druženje sa slikarima, afirmiranima ili skromnima poput nje, postalo zadovoljstvo poput slikarskog čina, a sama recepcija djela nije joj predstavljala krajnji cilj. Svojoj supatnici i sluškinji Kati dala je zadatak da je upozori na svakog slikara koji se pojavi u osami lapadske uvale, što je ona revno činila. Tako se krug poznanstava sa slikarima neprekidno širio. Voljela je i putovati, što si je mogla priuštiti kad je počela iznajmljivati sobe u svojoj kući.³² Među brojnim gostima bilo je i iznimno uspješnih umjetnika, poput češkog slikara Alfonsa Muche koji je ondje boravio sa suprugom. Očito se dulje zadržao, jer je tu izveo tri skice za djela koja je kasnije izložio u Pragu.³³ Upravo se za vrijeme te posjete upoznao s Markom Rašicom i Domom Suhor. Za vrijeme pak svoje posjete Rašici u Pragu 1913. Flora je posjetila i Muchu.³⁴ Vlaho Bukovac dao je idejnu skicu za novu Florinu kuću, navodeći kako bi trebao biti orijentiran atelijer s idealnom rasvjetom. Kuću je projektirao češki arhitekt Alois Zima, a sagrađena je tijekom 1921. i 1922. godine.³⁵

Premda je kasno ušla u likovni svijet, što je znatno utjecalo na njen nikad potpuno razvijen slikarski rukopis, Flora Jakšić značajna je promicateljica likovne kulture u Dubrovniku na početku 20. stoljeća i tijekom sljedećih nekoliko desetljeća, te je upravo u tome njena najveća zasluga, dok njen slikarski opus ne izlazi iz okvira amaterizma.

³¹ Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, 2. Vlasteoski rodovi (A-L)*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2012: 115.

³² "Stanovali su kod mene brojni pisci, slikari, političari i privatnici, ko bi se imena sjetio... 'A gdje Vam je' svrne Flore 'kad bi rekla Kati: Čim vidiš kojega slikara, odma dođi po mene.' ...Bila sam upravo do ludila zaljubljena u slikarstvo, a i u putovanja. Samo da mi je putovati i slikati, pa ako neću ni jesti" (M. Rašica, »Gospođa Flore iz Vale od Lapada«: 31-32).

³³ M. Rašica, »Gospođa Flore iz Vale od Lapada«: 32.

³⁴ Marko Rašica je od ljeta 1912. do proljeća 1913. godine živio u Pragu.

³⁵ I. Viden, »Flora Jakšić, dubrovačka umjetnica i dobrotvorka.«: 64.

***

Jelka Bizzarro (11.1.1867, Brno, Moravska - Dubrovnik, 1927) kći je Luja Bizzarra, umirovljenog potpukovnika (1825-1902), unuka pjesnika, bibliofila i kolekcionara Ivana Bizzarra (1782-1833). Potječe iz pomorsko-brodovlasničke obitelji s Pelješa, iz Stankovića Sela, a prezime se navodi u oblicima: Bisar, Bizarić, Bizarović, Bizzaro, de Bizzara. Predavala je na Učiteljskoj školi u Dubrovniku te se istaknula promičući narodnu prosvjetu i kao dobrotvorka. Bila je i dugogodišnja predsjednica Narodne ženske zadruge u Dubrovniku. Zanimljivo je da su povodom njezine smrti prigodnice objavili Ivo Vojnović (posebno izdanje u ime Narodne ženske zadruge, 1927) i Vid Vuletić Vukasović (*Žena i svet*, 1927). Marko Murat naslikao je u kompoziciji *Dolazak cara Dušana u Dubrovnik*, a njezinu sestru Iku portretirao je 1887. godine Mato Celestin Medović (portret se čuva u Umjetničkoj galeriji u Dubrovniku).³⁶ Svakako, Jelka Bizzarro potječe iz obitelji s rafiniranim osjećajem za lijepo, baštineći djedovu ljubav za umjetnost.³⁷

Jelka Bizzarro pripadala je kulturnom krugu Dubrovnika druge polovice 19. i početka 20. stoljeća, iz miljea iz kojeg su ponikli Vlaho Bukovac i Mato Celestin Medović.³⁸ Isto tako, članica je i kruga dubrovačkih učiteljica obrazovanih u Učiteljskoj školi u Dubrovniku. Treba reći nešto o toj ustanovi, jer je već 1860. u Dubrovniku započeo s radom i tečaj za učiteljice, i to u sastavu *Privatne osnovne škole Službenica milosrđa* u samostanu časnih sestara na Pilama. Od 1867. taj je tečaj bio organiziran kao dvogodišnji, a potom i trogodišnji obrazovni ciklus, pretvorivši se tako u žensku učiteljsku školu. Od godine 1870. časne sestre pristaju raditi po novom nastavnom planu i programu koji je odredilo Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu, a isto tako primaju i učenice drugih konfesija.

Odlukom Ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 19. prosinca 1874. određuje se da se, osim Muške učiteljske škole u Arbanasima, u Dalmaciji otvori i Državna ženska učiteljska škola s tri razreda, na talijanskom i hrvatskom kao nastavnim jezicima, no bez internata. U početku je planirano da se Ženska učiteljska škola otvori u Makarskoj, jer je tamo već 1. veljače 1875. započeo s radom pripravnici tečaj, no Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu uskoro je donijelo konačnu odluku

³⁶ Miljenko Foretić, »Bizar (Bizzaro)«, u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, ur. Nikica Kolumbić. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983: 797-798; »Dječiji vrt i promaknuće gđice J. Pl. Bizzaro.« *Crvena Hrvatska* 16/29 (1906): 6; »Narodna ženska zadruge.« *Narodna svijest* 7/51 (1925): 2-3; »Jelena Bizzaro Ohmučević.« *Dubrovački list* 4/5 (1927): 5.

³⁷ Cvito Fisković, »Ivo Bizar i likovne umjetnosti.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku* 17 (1979): 283-362.

³⁸ Luko Paljetak, »Nepoznata pisma Celestina Medovića.« *Dubrovnik* 16/1 (2003): 8-40.

6. veljače 1875, br. 1257, kojom je određeno da to bude u Dubrovniku. Škola se nalazila u iznajmljenoj i uređenoj zgradi u Pobjijanoj ulici do 1901, kada je prešla u novosagrađenu zgradu na Pilama. To je, prema riječima pokrajinskog školskog nadzornika Antuna Strölla, bila prva namjenski sagrađena škola u Dalmaciji. Sve do školske godine 1920/21. škola je bila samo za žene. Nastava je u školi isprva bila dvojezična, tj. neki su predmeti bili na hrvatskom, a neki na talijanskom jeziku. Na hrvatskom su se jeziku održavali vjeronauk, pedagogija, povijest, zemljopis i hrvatski jezik, a na talijanskome talijanski, njemački, računica, geometrija, prirodne nauke, crtanje, pisanje, pjevanje, ručni rad i gimnastika. Takva poduka trajala je pet godina, dok nije ministarskom odlukom br. 18395 od 4. siječnja 1880. ukinuta, pa je početkom 1880/81. hrvatski postao nastavni jezik za sve predmete.³⁹

U školskom arhivu nalazi se više zanimljivih podataka o Jelki Bizzarro: "Obzirom na pohađanje razrednik II.og razreda javlja da se je opet prikazala

---

³⁹ Novom odlukom Ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 23. rujna 1875. br. 15061 uveden je, uz učiteljsku školu, i pripravni razred od jedne godine za učenice koje nisu s uspjehom završile građansku školu pa nisu bile zrele za prijem u 1. tečaj. U pripravnom su razredu učile predmete iz građanskih škola, a uvjet za pristup pripravnome razredu bilo je navršenih 14 godina starosti. Na kraju godine polagao se ispit, a one koje su ga s uspjehom položile promicane su u 1. tečaj. Nastava je počela tek 3. siječnja 1876. godine za 1. tečaj, a 1. veljače iste godine za pripravni razred. Početkom 1876/77. otvoren je 2., a 1877/78. i 3. tečaj. Direkcija škole se dugo zauzimala da se uvede i 4. tečaj, kako je to bilo u svim školama Monarhije, osim u Bukovini, Istri i Dalmaciji, ali se u tome uspjelo tek školske godine 1904/05. Tijekom 1877/78. Učiteljskoj je školi trebala biti dodana i Vježbaonica, ali je zbog mjesnih prilika tek 1883/84. dotadašnja trirazredna Ženska osnovna škola pretvorena u Vježbaonicu i pripojena Ženskoj učiteljskoj školi. Od školske godine 1880/81. nastava se u cijelosti održavala na hrvatskome jeziku (dotad dijelom na talijanskom i dijelom na hrvatskome). Do svršetka školske 1878/79. svi su predmeti bili obvezni, da bi odlukom Ministarstva br. 212 od 30. siječnja 1879. predmet sviranje postao neobavezan, a od 1884/85. to su postali i talijanski i njemački jezik. Kako škola u početku nije imala Vježbaonicu, praktična nastava održavala se u trirazrednoj Ženskoj osnovnoj školi do 1883/84. Potkraj 1887/88. održan je prvi ispit zrelosti, kojemu je pristupilo 12 javnih i jedna privatna učenica. Vidi: Sanja Curić i Nikša Selmani, »Sumarni inventar *Učiteljska škola Dubrovnik (1874.-1965)*«. *Dubrovnik* 23/1 (2012): 1-62; Štefka Batinić, »Hrvatski školski sustav u XX. stoljeću.« *Anali za povijest odgoja* 2/2 (2003): 49-71; Ivo Perić, »Prosvjeta i školstvo u socijalističkoj Jugoslaviji.«, u: *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, ur. Igor Karaman. Zagreb: Školska knjiga, 1980: 513-516; Ivo Perić, »Razvitak i djelovanje učiteljskih škola u Dalmaciji.« *Zbornik za historiju školstva i prosvjete* 2/2 (1965): 2; Ivo Perić, »Pregled razvoja građanskih škola u Dalmaciji.« *Pedagoški rad* 12/7-8 (1957); Ivo Perić, *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva: 1860-1918*. Zagreb: Hrvatski školski muzej, 1974; Ivo Perić, »Dubrovačko školstvo od pada Republike do 1918. godine.« *Anali Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku* 15-16 (1978): 357-391; Ivo Perić, »Preporodni tokovi u dalmatinskom školstvu (od prvih općinskih izbora 1865. do izvojevanja narodnjačke većine u Dalmatinskom saboru 1870. godine)«. *Radovi Centra JAZU u Zadru* 21 (1974): 91-131; Ivo Perić, »Stanje i razvoj srednjoškolskog obrazovanja u Dalmaciji krajem XIX i početkom XX st.« *Radovi Centra JAZU u Zadru* 22-23 (1976): 373-412.

Slika 4. Jelka Bizzarro, *Sv. Vlaho*
(1915, Župna crkva Sv. Vlaha, Slano, fotografija: Katarina Alamat Kusijanović)

plemkinja Jelka Bizzarro, koja je kroz cijeli mjesec bila odsutna radi nemoći, što je zasvjedočila liečničkom svjedočbom.⁴⁰ Sljedeće školske godine, 1884, prošla je s odlikom. Učitelji crtanja bili su joj Ante Čapin, Dragutin Žagar i Josip Mohr, a učiteljica risanja Jelka Stjepović.⁴¹ U školskom izvješću za prosinac 1892. doslovce stoji: "Crtanje po drvenom uzorku na temelju peršektivnih pravila i vježbanja u crtanju na školskoj ploči i nastavljena posebna učba crtanja za obće pučke učione."⁴² Vrlo brzo po završetku školovanja postala je učiteljica, pa je tako na devetoj sjednici održanoj 1. veljače 1896. srećemo među nastavnim kadrom škole.⁴³ Četiri godine kasnije, s prvim razredom Učiteljske škole sudjelovala je na svečanoj misi za ubijenu caricu Elizabetu u crkvi Sv. Vlaha.⁴⁴

Slikarski opus Jelke Bizzaro nevelik je i razasut, a čini se da je glavna karakteristika slikaričina rada izvedba kopija poznatih predložaka. Na ranije spomenutoj izložbi Narodne ženske zadruge predstavila se s 14 kompozicija, a pisac članka izdvojio je slike: *Sv. Mihajlo* (kopija Tiziana), *Gospa s Isusom i sv. Ivanom* (kopija van Dycka), *Alpe* (kopija Schleicha), *Altoviti* (kopija Rafaela).⁴⁵

Za glavni oltar župne crkve u Slanome naslikala je oltarnu palu Sv. Vlaha, koji u gornjoj zoni blagoslivlja i zaštićuje prikaz Slanog u donjem dijelu kadra. Slikarica je tu oltarnu sliku ograničenih likovnih kvaliteta naslikala doslovno kopirajući svečev lik s poznate grafike s prikazom Sv. Vlaha, tiskane prigodom ustoličenja dubrovačkog biskupa Tome Jederlinića 1841. godine. Nakladnik otiska bio je dubrovački tiskar Petar Franjo Martecchini (1806-1900), a litograf i crtač Antonio Nardello, koji je surađivao s Martecchinijem u izvedbi mape *Galleria di Ragusei illustri* (Dubrovnik, 1841).⁴⁶ Litografija Kirchmayer imala je sjedište u Mlecima, a kod nje je otisnuta Nardellova grafika, koja je postala iznimno omiljena kod Dubrovčana i praktički diktirala ikonografski prikaz Sv. Vlaha kroz drugu polovicu 19. i početkom 20. stoljeća. Svakako, slikarica koja je bila nasljednica slanskog roda Ohmućevića naslikala je za drveni barokni oltar novu oltarnu palu na mjestu prethodne.⁴⁷

⁴⁰ *Učiteljska škola Dubrovnik* (dalje: *UŠD*), 116, br. 132, DAD.

⁴¹ *UŠD*, 116, br. 111, br. 46, br. 4, br. 59.

⁴² *UŠD*, 117, br. 31.

⁴³ *UŠD*, 118, zapisnik 9. sjednice od 1. veljače 1896.

⁴⁴ *UŠD*, 209, dnevnik od 16. XI. 1900.

⁴⁵ »Umjetnička izložba.«: 3.

⁴⁶ Radoslav Tomić, *Trogirska slikarska baština*. Zagreb-Split: Matica hrvatska i Ministarstvo Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel, 1997: 358-359.

⁴⁷ Vinicije B. Lupis, »O župnom dvoru u Slanome.« *Dubrovački horizonti* 48 (2011): 11-20.

Slika 5. Sestra Tereza Ercegović (Arhiv Samostana službenica milosrđa, Dubrovnik)

Razmatrajući navedeno, možemo reći da je dubrovačka Učiteljska škola ostavila trajan pečat na dosad neuočenom likovnom opusu Jelke Bizzarro, svjedočeći o nastojanjima da se učenje crtanja podigne na višu razinu. Međutim, njen likovni opus nije se razvio izvan okvira kopiranja, a analizirajući metjersku razinu radova također ne nailazimo na zadovoljavajući stupanj razvoja. Ipak, kopiranje poznatih predložaka govori o upućenosti slikarice u opuse najznačajnijih renesansnih umjetnika, kao i onodobnih pejzažista (Eduard Schleich), te svjedoči o njenu poznavanju povijesti umjetnosti.

Slika 6. Mercedes (Tereza) Ercegović, *Sv. Marija Magdalena*
(oko 1930. godine, Samostan službenica milosrđa, Dubrovnik, fotografija: Darko Vrbica)

***

Mercedes (Tereza) Ercegović (19.7.1881, Ston - 7.5.1951, Dubrovnik) starija je sestra Zenaide Bandur, a također se bavila slikarstvom. Međutim, ušavši u Samostan službenica milosrđa na Pilama 1905. godine, obukla je redovničko odijelo 1906, a 1910. položila je zavjete. Stoga nije imala mogućnosti intenzivnije se baviti slikarstvom niti se educirati za tu disciplinu. Živjela je po strogom redovničkom režimu, a slikarstvo joj je postalo tek povremenom aktivnošću prakticiranom unutar samostana.

Vjerojatno je prvu slikarsku pouku poput svoje sestre dobila od Vlaha Bukovca i Mata Celestina Medovića. Međutim, za to nemamo potvrde, jer je njen rad nastajao u tišini redovničkih odaja, daleko od javnosti, a svoja djela nije izlagala na izložbama, tako da nemamo niti jednu crticu o njenu radu iz pera suvremenika, gdje bi se mogao naći i poneki podatak o formativnom razdoblju. No, nekoliko radova sačuvanih u samostanu pružaju nam uvid u taj samozatajni rad. To su religiozna djela, a čuvaju se još uvijek u samostanu u Pilama u kojemu je provela

Slika 7. Mercedes (Tereza) Ercegović,
Majka Agostina Peleč
(oko 1930. godine, Samostan službenica
milosrda, Dubrovnik, fotografija:
Darko Vrbica)

Slika 8. Mercedes (Tereza) Ercegović,
Bogorodica s Isusom
(oko 1930. godine, Samostan službenica
milosrda, Dubrovnik, fotografija:
Darko Vrbica)

čitav život: *Križni put, Krist položen u Sveti Grob, s Djevicom i Ivanom, Sveta Marija Magdalena, Bogorodica s Isusom, prijenosni anđeo s atributima mučeništva i Portret Majke Agostine Peleč*.⁴⁸ Najčešće se radi o prijenosnim likovima rađenima tehnikom ulja na skromnom lesonitu, koji također svjedoče o talentiranoj slikarici, energičnog sigurnog poteza, karakterističnoga i za njenu mlađu sestru Zenaidu, ali i o nizu diletantskih, neuspjelih pokušaja prenošenja anatomskih detalja, proporcija i pomalo patetičnih likova, što je uvjetovala njihova funkcija u scenografiji.

Tom popisu treba pribrojiti i sada uništenu apsidalnu zidnu sliku u samostanskoj crkvi na Pilama, koja je zbog većih oštećenja u potresu 1979. godine naknadno uklonjena.

⁴⁸ Agnese Šegvić, Paolise Falconi i Rossana Prestini, *Le ancelle della carità in Croazia. Per il 150° Della Presenza 1853-2003*. Brescia: Casa Madre Ancella della Carità, 2002: 62.

Svakako, radi se o slikarici čiji je opus dosad bio potpuno nepoznat. Nastajao je u tišini samostana, za isti samostan i sestre u njemu, a ne za širu javnost. Tim je i jasnije da je, nastajući u izolaciji od vanjskoga svijeta i stilskih utjecaja, tematski orijentiran isključivo na religiozne likove i da se stilski naslanja na Bukovčev i Medovičev akademizam.

***

Njena nešto mlađa sestra Zenaida Bandur, rođena Ercegović (12.4.1885, Ston -19.7.1946, Zagreb)⁴⁹ ostvarila je najbolju slikarsku karijeru među navedenim slikaricama. Ušavši u zagrebački likovni krug i pojavljujući se na znatno većem broju izložaba, ušla je i u fokus likovne kritike i šire javnosti. Shodno tome, spomenuta je u različitim pregledima naše umjetnosti na prijelazu stoljeća.

Rođena je u obitelji carinskog činovnika, gdje se svako dijete radalo u drugom gradu, no ta činjenica za Zenaidu Ercegović nije predstavljala gubitak, jer se očevim namještenjem u Dubrovniku pojavila mogućnost privatnog školovanja. Znatan utjecaj na formiranje njene umjetničke osobnosti imao je i djed po majci, Miho Učović, vrstan dubrovački zlatar u čijem je društvu buduća slikarica mogla podsvjesno upiti prve stvaralačke poticaje.

Svoj slikarski talent razvija u Splitu, u Obrtničkoj školi kod Emanuela Vidovića i Virgila Meneghella-Dinčića, prihvativši pod utjecajem Vidovića toplu gamu krepuskularnog kolorita intimističkih ugođaja i usvajajući solidnu slikarsku tehniku. No, prve slikarske upute prima od Dome Suhor, ali i Vlaha Bukovca te Mata Celestina Medovića. O njihovoj pouci kaže: "Ja sam gledala u njih i oni su samo ponekad i to vrlo na kratko pogledavali moje početke."⁵⁰ Marko Murat i

---

⁴⁹ Grgo Gamulin, *Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća*. Zagreb: Naprijed, 1987: 335-336 (autor navodi da se slikarica rodila u Stonu 1885. godine, bez bližeg nadnevka rođenja). U *Likovnoj enciklopediji* (sv. 1. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1958: 227), nalazimo različite nadnevke rođenja i smrti (Ston, 16.6.1885 - Zagreb, 2.7.1946). U Župnom uredu Sv. Vlaha u Stonu nalazi se knjiga *Stanje obitelji župe Sv. Antuna Opata Mali Ston*, u kojoj stoji da se Zenaida Bandur rođ. Ercegović rodila u Dubrovniku 12. travnja 1885. godine. Potom je krštena 16. svibnja iste godine, krizmana 6. svibnja 1891, pričešćena 2. lipnja 1895, vjenčana 22. veljače 1905. za Antuna Bandura iz Malog Stona. Umrla je 19. srpnja 1946. u Zagrebu, gdje je tada živjela (Heinzlova 19), da bi potom njeni posmrtni ostaci bili preneseni na groblje Sv. Ane u Malom Stonu u siječnju 1947. Po podacima Nenada Vekarića iz Dubrovnika, slikaričina pranećaka, umrla je 17. srpnja 1946. u Zagrebu. Zahvaljujemo na susretljivosti Mihovilu Ercegoviću, slikaričinu pranećaku, koji je pomogao nizom podataka iz slikaričina života i njezine obitelji. Vidi: Vinicije B. Lupis, »U spomen zaboravljene 110. godišnjice rođenja malostonske slikarice Zenaide Bandur.« *Dubrovački horizonti* 35 (1995): 91-96.

⁵⁰ Dr. Zvonimir Bjelovučić, »Nova hrvatska umjetnica.« *Narodna svijest* 10/10 (1928): 2.

Slika 9. Zenaida Bandur, *Paprike*
(oko 1930, Umjetnička galerija Dubrovnik, fotografija: Tomislav Turković)

Mato Celestin Medović hrabre je da ustraje na svom slikarskom putu,⁵¹ a pod Medovićevim utjecajem preuzima istančanu ljubav prema ustreptalim pelješkim pejzažima punim plamenih boja. Godine 1905. postaje “pelješkom nevjestom”, udavši se za Antuna Bandura, bivšeg općinskog načelnika i zemljoposjednika iz Malog Stona, koji ju je podržavao u njenim slikarskim nastojanjima. Rana djela, poput portreta djevojke iz profila (privatna zbirka, Dubrovnik) iz 1906. i Mirjane Lipanović iz zbirke Umjetničke galerije u Dubrovniku, koja je nastala oko 1917. godine, odaju njene poticaje - Bukovčev portretni postupak, kompoziciju i težnju psihološkom, a ne samo fizionomijskom prikazu modela, Vidovićev kolorit draperije ležaja i pokrova zida. No, uočljiv je i vrlo osoban duktus te siguran crtež, karakterističan za njen rad. Sličnih karakteristika je i portret Ane Bandur nastao oko 1918. godine (u privatnoj zbirci u Malom Stonu).

Po preseljenju u Zagreb i učlanjenju u Klub likovnih umjetnica 1928. godine, dolazi do brzih promjena u slikaričinu stvaranju. Kontinuirano izlaže kao članica Kluba likovnih umjetnica i *Male antante* na dvadesetak izložaba u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani, Dubrovniku, Osijeku, Sušaku, Pragu i Bukureštu, gdje

⁵¹ Dr. Zvonimir Bjelovučić, »Slikarska umjetnica Zenaida Bandur u Stonu.« *Narodni list* 57/29 (1918): 1.

joj grad otkupljuje jedno veliko platno, u Kloisbergu (Cluj) i Beču. Na velikoj izložbi Kluba likovnih umjetnica, prigodom desetogodišnjice osnutka, slikarica je izložila izniman broj od 49 slika, od toga 32 ulja, 7 akvarela, 4 pastela i 6 crteža ugljenom, daleko najviše u odnosu na ostale umjetnice, s tematski različitim djelima, od portreta članova obitelji do građanskih portreta, portreta poznatih Dubrovčana (*Vlaho Slijepi*), *genre* scena, mrtvih priroda, veduta Dubrovnika. Na zidovima Meštrovićeva salona bili su izloženi Zenaidini radovi sigurnoga crteža, svježe palete pune jarkog sunca, zrcaljena u bijelim kristalima soli. Očito, slikarica je grozničavo slikala u punom stvaralačkom zamahu.

Međutim, njena korespondencija otkriva nam, pored stvaralačkog impulsa, i njenu svijest o političkom trenutku tog vremena, razdoblja Banovine Hrvatske, fašističkih i velikosrpskih gušenja slobode, te mogućnosti samostalnih nastupa na svjetskoj likovnoj sceni kao pripadnica malog hrvatskog naroda.⁵² Upoznavši svjetske galerije na svojim putovanjima, sve više oslobađa svoj talent, znalački organizira slike i ustrajava u slikarstvu realističnog predznaka, usprkos nenaklonjenoj kritici. U svom rodnom gradiću ostavlja dvije umjetnine: oslikani barjak iz crkve Sv. Antuna Opata s likom Sv. Vlaha s jedne i Sv. Nikole s druge strane i triptih Sv. Antuna iz 1934. godine, koji su se nalazili u župnom uredu u Malom Stonu. Triptih je naslikan svijetlom slikarskom gamom, pod snažnim utjecajem art-décoovske kompozicije. Razdijeljen je uskim pozlaćenim letvicama u tri polja: u sredini je dominirajući lik Sv. Antuna s Kristom u naručju, a bočno se ravnomjerno nalaze dvije mrtve prirode s motivom mora, zavjetnih slika parobroda i prikazima gracija Sv. Antuna. Na lijevoj je strani zanimljiva simbolička mrtva priroda, sa svećeničkom odjećom, raspelom, kaležom i zavjetnom slikom.

Kod obitelji Šare u Malom Stonu čuva se jedno ulje s prikazom mlade djevojke u profilu iz ranog razdoblja, i veće platno s motivom stonskog Linda. Također se

---

⁵² Lucija Aleksić, *100. godina moderne umjetnosti u Dubrovniku*, katalog izložbe, ur. Antun Karaman. Dubrovnik: Umjetnička galerija Dubrovnik, 1978, bez paginacije, sl. 116-118; G. Gamulin, *Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća*: 335-336; Cvito Fisković, »Kulturno-likovna baština Stona«. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku* 22/23 (1985): 114. Slikarica je izostavljena u *Enciklopediji Jugoslavije*, sv. 1, gl. ur. Miroslav Krleža. Zagreb: Leksikografski zavod, 1955, i *Enciklopediji Leksikografskog zavoda*, sv. 2, ur. Marko Kostrenčić, Miroslav Krleža i Miljenko Protega. Zagreb: Leksikografski zavod, 1955. Spomenuta je u *Enciklopediji hrvatske umjetnosti*, no s pogrešno napisanim imenom i datumom rođenja. Vidi: Olga Maruševski, »Bandur, Zinaida.«, u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, ur. Žarko Domljan. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1995: 48. Također *Katalog izložbe Kluba likovnih umjetnica prigodom desetogodišnjice osnutka*. Zagreb, 1939, bez paginacije, sl. 1. Unutar kataloga se nalazi uvezano pismo u vlasništvu Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Split, br. 235/6439. U pismu od 19. listopada 1939. nepoznatoj gospođi Vinki (Bulić?) slikarica iznosi svoje stavove o kulturnom i političkom trenutku tadašnje Banovine Hrvatske.

Slika 10. Zenaída Bandur, *Sv. Marija Krucifiksa di Rosa*
(1940, Samostan službenica milosrđa, Dubrovnik, fotografija: Darko Vrbica)

Slika 11. Zenaida Bandur, *Portret djevojke*
(oko 1930, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Zagreb)

i kod slikaričine obitelji čuva portret slikaričine majke, skupni portret u vrtu obiteljske kuće na Pilama, a nekoliko slika je kao donacija obitelji prispjelo u Umjetničku galeriju Dubrovnik. Među njima je i portret slikaričine preminule nećakinje Mirjane. Prigodom prijenosa tijela Blažene Ozane Kotorške, za zbornu crkvu Sv. Marije u Kotoru slika blaženicu, sudjelujući u znakovitom kulturnom projektu, u koji su se uključila značajna imena hrvatske umjetnosti: Antun

Augustinčić izrađuje sarkofag, Emanuel Vidović radi grafiku u čast Blažene Ozane, a tako i cijeli niz drugih.⁵³

Slikarica se krajem dvadesetih godina okušala i u izradi kopije freske s likom vladara zakladnika iz crkve Sv. Mihajla u Stonu, što predstavlja zanimljiv kulturološki pothvat povezan sa živom aktivnošću izučavanja nacionalne spomeničke baštine Družbe braće hrvatskog zmaja.⁵⁴ Možda se slikaričinom opusu mogu pripisati i dva anđela stražara Kristova groba iz crkve Blagovijesti u Stonskom polju, a za očekivati je da će se pronaći još koje platno u privatnom posjedu od Stona do Dubrovnika. Godine 1940. za samostan Službenica Milosrđa na Pilama, u kojem je svoj samostanski život provodila slikaričina sestra Mercedes (redovnički zvana sestra Tereza), za stogodišnjicu Družbe osnovane 1840. naslikala je lik utemeljiteljice Družbe - Sv. Mariju Krucifiksu di Rosa. Krhki lik utemeljiteljice Družbe Zenaida je snažnim potezima kista čvrsto komponirala tamnom slikarskom gamom, uspjela fizionomijskog prikaza i fine anatomije ruku, svjedočeći iznova o slikaričinoj nadarenosti u portretistici. Još jedan portret sačuvan u crno-bijeloj reprodukciji privlači našu pažnju, a nastao je najvjerojatnije tijekom četvrtog desetljeća 20. stoljeća. To je portret mlade žene na balkonu s pogledom na krovove u drugom planu, s elementima art-déco stila - prikazom pomodne mlade uglađene žene u eksterijeru, što je često odraz kulta dominantnog u 20-tim i 30-tim godinama 20. stoljeća, o dobrobiti boravka na vanjskom prostoru. Figura odražava tendenciju za glamurom, a veduta drugog plana očituje art-décoovsku fascinaciju urbanim pejzažima. Stilski je to amalgam između slobodnijeg tretmana arhitekture pozadine i tonski tretirane draperije haljine, a Zenaida Bandur s poznatim autoricama art-déco stila dijeli i činjenicu da je svojevrsni *outsider* u umjetnosti svoga vremena.

Svjesna svojih mogućnosti i ponikla u sredini udaljenoj od glavnih slikarskih tijekova i likovnih događanja, razvila je svoj talent u kasnijoj životnoj dobi. Postala je slikaricom dubrovačkog kraja, gdje je s posebnom ljubavi slikala

---

⁵³ Nije slučajno da se grad Ston preko ove slikarice, poslije gotovo četiri stotine godina ponovo duhovno povezao s drugim hrvatskim gradom, Kotorom, prisjetivši se da je stonski biskup Bazilije Gradić 1567. godine napisao prvi životopis blaženice *Libarce od djevsstva*, da bi isto tako prigodom prijena blaženice 1675. godine na novi oltar u crkvu Sv. Pavla, u svečanom ophodu sudjelovao stonski biskup Petar Lukarević.

⁵⁴ "Poljski umjetnik Kazimir Cykovski (Pariz) izradio je kopiju čuvene freske u srednjovjeknoj crkvi sv. Mihajla u Stonu. Kopija je uspjeli rad i vjerno su prikazana sva oštećena mjesta ove freske. U tom se ova kopija razlikuje od one g. je Zenaide Bandur, koja više liči na rekonstrukciju. Kopija Cykovskog je izložena u izlogu knjižare Jadran." Vidi: »Nova kopija čuvene stonske freske.« *Narodna svijest* 15/28 (1933): 3.

pitomi stonski krajolik, mnogo bliži slikarstvu jedne žene slikarice, kao protutežu Ljubi Babiću i Maksimilijanu Vanki. Ta dva slikara istodobno dvadesetih i tridesetih godina intenzivno slikaju cijeli niz peljeških pejzaža, gorovitih i muških sirovih zapadnih predjela, na kojima boja "frca", pršti u srebrnom treperenju, napuštajući akademske predloške opterećene teškim tonovima i neprirodnom stilizacijom.

U odnosu na ostale spomenute dubrovačke slikarice ostvarila je najznačajniji likovni opus. Imala je široko polje tema okušavši se u portretima, krajolicima, *genre* scenama, sakralnim kompozicijama i mrtvoj prirodi. Dosegla je vrlo visoku metjersku razinu, premda nije bila akademski obrazovana, a njen opus stilski se razvijao od početnog plenerizma do poetskog realizma i suvremenog, ali eklektičnog art-décoa, izvan eksperimenata i avangardnih kretanja. Slikarica je opravdano zadržala svoje mjesto u našoj likovnoj umjetnosti, te trajno privlači pažnju kvalitetom svojih radova bez obzira na udaljenost od suvremenih umjetničkih kretanja. Buduća monografska izložba napokon bi okupila veći broj njenih djela i dala pravi uvid u talent i produkciju te slikarice.

Pet dubrovačkih slikarica ne predstavljaju umjetničku skupinu, a nisu ni generacijski povezane. Prve tri slikarice tridesetak su godina starije od sestara Ercegović, no imaju puno zajedničkih uporišta u svojim stvaralačkim biografijama. Sve su vezane za Dubrovnik, većina ih je u njemu provela čitav život, a najčešći mentor u radu bio im je Vlaho Bukovac. On je svojim čvrsto usvojenim slikarskim kanonima prenosio osnove slikarstva talentiranim sugrađankama, jer druge mogućnosti za školovanje na akademijama nisu imale, a samo su neke od njih imale mogućnost upoznati značajna umjetnička djela. Nijedna od njih nije imala samostalnu izložbu većeg broja svojih radova dostupnu široj publici, a ako je svojim djelima izašla u javnost kombinirala je svoja djela s ručnim radovima ili je, poput Zenaide Bandur, izlagala isključivo unutar članica Kluba likovnih umjetnica i *Male Antante*. Stilski su uglavnom sve započele s Bukovčevim akademizmom i plenerizmom, i najčešće su na tome i završavale, ne okušavajući se unutar mogućnosti suvremenijih opcija. Samo se u djelima Zenaide Bandur očituju elementi modernijih stilova prve polovice 20. stoljeća.

Njihovo djelovanje bilo je ipak zamijećeno u njihovoj sredini, jer su stvarale za svoj obiteljski krug i krug poznanika, ilustrirajući mogućnosti djelovanja ženskog kista na našim prostorima i otvarajući vrata budućoj generaciji žena-slikarica koje će biti akademski obrazovane i zauzimati primjereno mjesto na lokalnoj i hrvatskoj likovnoj sceni uz svoje muške kolege.

Zanimljivo je primijetiti da se nijedna od spomenutih slikarica iz dubrovačke skupine nije okušavala u drugim likovnim disciplinama. To nam ilustriraju

današnji podaci, potvrđujući iznova tezu o cjelovitosti ženskog građanskog odgoja koji je, pored poznavanja osnova glazbe, podrazumijevao i upućenost u slikarstvo. No, dubrovačka skupina potvrđuje da je bilo mnogo neostvarenih ženskih likovnih talenata, čija nam različita porijekla, društveni status, obiteljski habitus i životne sudbine svjedoče o mogućnostima razvitka likovnog talenta. Najistaknutija članica razmatrane skupine dubrovačkih slikarica je Zenaida Bandur, koja je ostvarila zamjetan opus na hrvatskoj likovnoj sceni, s povremenim iskoracima u inozemstvo. Zatim je dojmljiv rad Dome Suhor, a sada je prvi put zamijećen i analiziran njen likovni opus. Mercedes (Tereza) Ercegović pripada introvertiranom slikarstvu limitiranom samostanskim zidovima, dok Jelka Bizzarro, aktivna u obližnjoj Preparandiji, ostvaruje epigonski opus, vrijedan da se povijesno detektira i zabilježi, jer dosad nije bio uočen. Najzanimljivija u lokalnoj likovnoj sredini po pozitivnom pristupu stvaranja osnovnih uvjeta za nastanak slikarstva svakako je Flora Jakšić. Zadnja slikarica skromnih likovnih mogućnosti ostala je trajno zabilježena u svijesti dubrovačkog građanstva kao posebna osobnost, pa je otrgnuta od nepravednog zaborava.

Dubrovnik napokon dobiva svoj ženski likovni krug posljednje četvrtine devetnaestog i prve polovine 20. stoljeća, uvrštavajući se tako među kulturne sredine s nazočnošću prepoznatljivog ženskog kista.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF WOMEN PAINTERS OF DUBROVNIK IN THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURY

VINICIJE B. LUPIS AND SANJA ŽAJA VRBICA

Summary

This article systematically explores the circle of women artists in late-nineteenth- and early-twentieth-century Dubrovnik which developed under the major influence of Vlaho Bukovac and Mato Celestin Medović, yet remained in their shadow. Although each of the following five women—Dome Suhor (1854-1940), Flora Jakšić (1856-1943), Jelka Bizzarro (1867-1927), along with Mercedes (Tereza) Ercegović (1881-1951) and her sister Zenaida Bandur (1885-1946) – pursued her own artistic path and never represented a programme-based group, their life and work resembled in many ways. Dubrovnik was their common setting and Vlaho Bukovac the mentor they most often shared, since they had no opportunity to attend art academies and have formal art training, and only a few had a chance to view some of the major works of art. None of them ever staged an individual exhibition, and if displaying some of the works, the presentation always included handicrafts as well, or, as in the case of Zenaida Bandur, they displayed their works only in *Klub likovnih umjetnica* (The Club of Women Artists) and *Mala Antanta* (Little Entente). In terms of style, they all started by strongly adhering to the academism and plein-air manner of Bukovac, and most often failed to tread any further and explore some of the contemporary options. Zenaida Bandur was the only woman among them who had solid art training, apparent in her work reflecting the modern artistic strands of the first half of the twentieth century. For the first time the authors offer critical assessment of the works painted by some of the mentioned female artists (Dome Suhor, Jelka Bizzarro).